

Referat af afhandlingen: *Tavshedsfriheden. Retten til at ytre sig kvalificeret.*

Skrevet af Ejvind Hansen. Indleveret til bedømmelse mhp. erhvervelse af doktorgraden i filosofi (dr.phil.) ved Arts på Aarhus Universitet.

Målet med denne bog er at vende en århundrederlang diskussion af en demokratisk problematik på hovedet. Med fremkomsten af ideen om, at folket selv skulle styre, var det oplagt at reflektere over, hvordan man sikrer sig, at folket styrer på en hensigtsmæssig måde. Eftersom det med god ret kan hævdes, at demokratiet er et *essentially contested concept*, er man ganske vist ikke nødvendigvis enige om, hvad en hensigtsmæssig måde at regere på vil sige, men ligegyldigt hvor man står i denne diskussion, er det et åbent spørgsmål, hvorvidt og hvordan befolkningen træffer de beslutninger, som er til en eller anden form for samfundsmæssig bedste.

I hvert fald siden rationalismen og oplysningstiden har det været almindeligt at tale om, at en form for *ytringsfrihed* kan være vejen til folkets oplysning. Tankegangen, som jeg vil uddybe og diskutere her i bogen, har været, at jo flere stemmer, der får adgang til at diskutere og debattere de problematikker, der trænger sig på, des større tryktest skal et synspunkt kunne holde til (fordi det presses af modargumenter), og derfor vil det i sidste ende primært være de stærkeste synspunkter, der overlever.

Dette synspunkt har været diskuteret og kritiseret fra flere sider, og jeg har selv i tidligere skrifter fremdraget en række problematiske antagelser i synspunktet. På trods af alle disse uenigheder er det dog rimeligt at sige, at de fleste er enige om, at en form for ytringsfrihed er en vigtig forudsætning for at kunne få en offentlighed, der er reelt demokratisk.

I denne bog vil jeg imidlertid supplere denne rigtige tanke med sin modsætning. Lige som ytringer og informationer er uomgængelige for et frugtbart demokrati, vil jeg vise, at *tavsheden* også er en grundlæggende forudsætning for samme. Jeg vil derfor foreslå at tanker om ytringsfriheden suppleres med tilsvarende tanker om en *tavshedsfrihed*.

Tavsheden har spillet en mindre rolle i demokratiske refleksioner, og når den har været tematiseret, har det typisk været som noget, der skal bekæmpes: Journalistiske medier tiltænkes således i deres rolle som den fjerde statsmagt opgaven at sikre, at de etablerede magthavere ikke kan bringe besværlige synspunkter til tavshed. Den fjerde statsmagt skal "grave" tilbageholdte informationer (der er bragt til tavshed) frem. Og den fjerde statsmagt skal hjælpe de kommunikativt besværede med at komme til orde. Tavsheden kan være, og er ofte, et middel til at undertrykke befolkningen – eller i hvert fald dele af den. Målet med denne bog er at påpege, at det rigtige i denne overvejelse ikke skal få os til at miste blikket for, at tavsheden også spiller *positive* roller i dannelsen af en frugtbart demokratisk offentlighed.

Et sådant projekt er på den ene side paradoksalt, eftersom en italesættelse af tavsheden i en vis forstand samtidig er en slags vold mod tavsheden. På den anden side er projektet også overvældende, da tavsheden antager mangfoldige former. Mit hidtidige arbejde har imidlertid overbevist mig om, at opgavens vanskelighed overtrumfede af dens vigtighed. Begynder man at analysere vores offentligheder gennem tavshedens briller, bliver det klart, at en ensidig fokusering på at give rum for en mangfoldighed af ytringer, blænder for en række mekanismer eller strukturer, der kan være lige så problematiske og undertrykkende som udøvelse af censur og lignende.

Bogen vil komme til at gå på to ben: Dels et analytisk, hvor jeg i første omgang forsøger at fremdrage nogle af de måder, hvorpå tavsheden strukturerer de offentlige samtaler på en måde, der unddrager sig vores opmærksomhed. Denne del handler i en vis forstand om at reflektere over tavsheden som et uomgængeligt vilkår. Dels et kritisk, hvor jeg bruger indsigterne fra første del til at påvise, hvordan et større fokus på strukturerne for tavshed kan være med til at bringe nyt liv ind i pågående offentlige kommunikative udvekslinger, så man undgår at de går i tomgang. Denne del handler om at reflektere over, hvordan tavsheden ikke blot er et vilkår, men også et vilkår, der kan operationaliseres kritisk.

Når jeg både kan fremføre tavsheden som en uomgængelig størrelse og samtidig bruge den som en størrelse, der rummer et kritisk potentiale, hænger det sammen med, at jeg i den første analyse viser, at tavsheden som et vilkår er bygget på en række uomgængelige aporier, der ikke kan løses adækvat – men som vi alligevel er nødt til at forsøge at løse. Netop denne figur genfindes i nyere tysk/fransk filosofi – særligt i Heidegger og Derridas senere skrifter. Derfor tager den analytiske del udgangspunkt i deres synspunkter. Jeg fremdrager her dels den tidlige og sene Heideggers tanker om tavshed (overgangen fra at tænke tavshed som en “tien” til at tænke tavsheden som noget, der “stiller” tænkningen), dels den tidlige og senere Derridas tanker om, at betydning grundlæggende opstår ved at bringe til tavshed, kombineret med Deleuze’ pointe om, at de masse- og internetmedierede offentligheder rummer en undertrykkende ytringsforventning, der hindrer en reel og substantiel offentlig diskussion. Denne sammenstilling og kondensering skal tjene til at gøre opmærksom på et ganske stærkt tema hos disse filosoffer, som imidlertid ofte overses, fordi det er spredt ud på så store forfatterskaber.

Det andet ben handler om at bringe disse overvejelser ind i den filosofiske diskussion af den demokratiske offentlighed. Dette er for så vidt bogens selvstændige filosofiske bidrag: Hverken Heidegger eller Derridas skrifter udviser stor bevidsthed om, hvordan pointerne er på spil i de demokratiske offentligheder. Ved at flytte allerede eksisterende tanker om tavshed ind i refleksioner over den demokratiske offentlighed, bliver det (måske igen lidt paradoksalt) muligt at sætte ord på problematikker, der ellers tenderer til at falde udenfor den filosofiske refleksions opmærksomhed.

Det grundlæggende spørgsmål i bogen, bliver spørgsmålet om, hvordan tavsheden spiller en produktiv rolle i den demokratiske offentlighed, hvordan denne rolle har en tendens til at falde udenfor vores bevidsthed, og hvordan det følgelig, for at undgå hegemoniske og undertrykkende

kommunikative strukturer, er vigtigt at reflektere over de eksisterende strukturer for tavshed, således at disse også kan gøres til genstand for en eksplicit overvejelse og forhandling i kommunikative udveksling. Skåret lidt skarpt op kan man sige, at den demokratiske værdi af ytrings-, informations- og pressefrihederne ikke alene kan måles på, hvor mange, der har mulighed for at komme til orde. For hvis alle bare siger det samme, bekræfter hinandens forudgående meninger eller fordomme, eller slet ikke lytter til hvad andre siger, opnår man ikke en egentlig offentlig kommunikativ udveksling. For at de ovennævnte friheder skal bevare en vedvarende demokratisk værdi, er det således afgørende at give rum for en grad af selvstændighed i forhold til de offentlige diskurser, og denne selvstændighed kan vinde gennem aktiv refleksion over de tilgrundliggende strukturer for tavshed.

Offentligheder skal med andre ord ikke alene måles på de ytringer, informationer og kommunikative bidrag som kan findes heri. Offentligheder skal også måles på den tavshed, som har gjort ytringerne og de kommunikative udvekslinger mulige. Offentlighederne skal evalueres på, hvordan de faktiske ytringer, informationer og kommunikative udvekslinger er blevet muliggjorte af, at noget er bragt til tavshed. Her er den nye pointe så, at denne bevidsthed ikke nødvendigvis rummer en *problematisering*. Det vil blive vist, at tavsheden netop er en betingelse for overhovedet at kunne forholde sig sprogligt til den gældende virkelighed. Hvis en bestemt form for tavshed skal bringes i tale (og altså ophører med at være tavs), skal nye former for tavshed sættes i værk. Det giver med andre ord ikke mening, at stræbe efter at *undgå* tavshed. Så alene påvisningen af, at et konkret fænomen eller problematik er bragt til tavshed udgør ikke i sig selv en problematisering. Men det udgør et muligt skridt på vej mod en kritisk refleksion, idet det rummer en bevidstgørelse, hvorved det kritiske spørgsmål kan stilles: Er denne konkrete form for tavshedsgørelse rimelig, frugtbar, legitim, retfærdig, osv.?

Den kritiske værdi vil således bestå i en bevidstgørelse. Ved at bringe tavsheden frem som et demokratisk opmærksomhedspunkt, vil man få mulighed for at navigere mere *bevidst* i de eksisterende tavshedsstrukturer, og dette vil kunne tjene til en mere reflekteret omgang med tavsheden, hvorved man mere systematisk kan gøre tavshedsstrukturerne til en del af den offentlige kommunikation, hvorved parter i den kommunikative udveksling får mulighed for mere kontinuerligt at overveje, om eksisterende strukturer for tavshed er hensigtsmæssige.

Det overordnede argument

Refleksioner over demokratisk offentlighed tager ofte udgangspunkt i Jürgen Habermas' refleksioner over samme. Habermas' banebrydende *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) blev startskuddet til, at offentligheden opstod som et selvstændigt filosofisk forskningsobjekt. At det blev Habermas' bog, der blev omdrejningspunktet for diskussionen er bestemt ikke tilfældigt, eftersom han var den første, der gjorde offentligheden til et selvstændigt objekt for filosofisk refleksion. Også denne bog tager langt

hen ad vejen netop udgangspunkt i en forståelse af offentligheden, der skylder rigtig meget til Habermas' italesættelse: Det deliberative ideal for den demokratiske offentlighed.

Jeg vil i næste kapitel vise, at Habermas' bog ikke som sådan er den *første* filosofiske refleksion over offentligheden. Når man går tilbage i teksterne fra oplysningstiden og frem giver det mening overordnet at skelne mellem en tysk tradition (Kant, Hegel, Marx, Nietzsche og Kierkegaard), der reflekterer offentligheden op imod refleksioner over tænkningens abstrakte karakter. Jeg vil påvise, hvordan offentligheden i denne tradition primært vurderes positivt for så vidt den kan være et værktøj til at modvirke denne abstraktion i tænkningen, hvorimod den vurderes negativt, for så vidt man ser offentligheden som et genuint udtryk for den reduktion, der ligger i abstraktionen.

Overfor denne tradition vil jeg fremdrage en tradition, der fokuserer mere på liberale problematikker omkring den individuelle frihed (her repræsenteret ved Madison, J.S. Mill, Schumpeter og Lippmann). Denne tidlige liberale tradition arbejder ud fra en antagelse om, at offentligheden har brug for ytringsfriheden, fordi på denne måde får individet den største mulighed for at blomstre og udfordre det øvrige samfund. Denne antagelse udfordres imidlertid af, at nye forskningstraditioner påviser, at man ikke kan regne med, at det enkelte individ nødvendigvis handler rationelt (hverken til eget eller fælles bedste), og derfor kan der opstå et ufrugtbart spændingsfelt mellem den enkeltes interesser og fællesskabet.

Det spændingsfelt, der ligger mellem disse to overordnede strømninger, leder naturligt frem mod de tilgange, der repræsenteres af Hannah Arendt og Jürgen Habermas: Man kan lidt hurtigt opsummere en sammenstilling af disse to strømninger med en pointe om, at for så vidt tænkningen forholder sig abstrakt til det konkrete, vil en mangfoldig offentlighed (hvor mange forskellige stemmer kommer til orde) kunne være et muligt modtræk til abstraktionen, eftersom ingen abstraktionsmønstre da vil kunne vinde en ubetvivlelig dominans. En vej ind i dette kan være, at give det enkelte autonome individ en fri og uhindret adgang til offentligheden. Som det vil blive vist, viser Habermas og Arendt imidlertid, at der sker en tilnærmelse mellem de offentlige aktører i den grad, de indgår i den offentlige kommunikation. For at man kan komme til forståelse med hinanden er det nemlig nødvendigt, at man indordner sig under den fælles livsverdenshorisont, som rummes i offentligheden. Det vil sige, at de kommunikerende parter er nødt til at fremsætte gyldighedshævdelser, som kan forstås af modtagerne.

I denne analyse, som jeg tilslutter mig, aftegnes en række vigtige mekanismer til at individer kan overvinde indbyrdes forskelle, hvilket ud fra et demokratisk synspunkt er afgørende og vigtigt. Ideen om at individet kan blomstre i fællesskabet rummer imidlertid også en naivitet, som flere kritikere af Habermas har påpeget: For at kunne være en del af det kommunikative fællesskab, er man i en eller anden grad nødt til at acceptere den diskursive horisont, som der diskuteres ud fra. Jo mere man lader sig opsluge af kommunikationen, des mere risikerer man at lade sig opsluge af kommunikationens horisonter, hvorved det individuelle særpræg aftager, og i sidste ende risikerer kommunikationen at gå

i tomgang, fordi alle taler ud fra de samme diskursive forudsætninger – og kommunikationens abstraktioner bliver derfor ikke udfordret.

I forhold til temaerne abstraktion og personlig frihed rejser sig derfor spørgsmålet, om deltagelsen i offentlige kommunikative udvekslinger altid er den bedste måde at udfordre den eksisterende offentlighed på. I resten af bogen vil jeg afdække måder hvorpå den tavse holden sig tilbage fra offentlige ytringer kan være demokratisk givtig. Eller formuleret i termer for ytringsfrihed: At der findes måder netop *ikke* at ytre sig på, som kan have en demokratisk værdi. Altså en frihed fra ytringer snarere end en frihed til at ytre sig.

I forsøget på at trænge ind på dette felt vender jeg blikket mod den rolle *tavsheden* har spillet i nyere tysk og fransk filosofi. Her redegør jeg for, hvorledes tavsheden spiller en rolle hos Heidegger og Derrida. Inddragelsen af Heidegger kan i første omgang synes overraskende, eftersom udgangspunktet for særligt hans tidlige værk er en stor *mistænksomhed* overfor den tænkning, der foregår i det offentlige rum. Gennem en refleksion over, hvordan forståelse hænger uløseligt sammen med en forudgående tien, der bl.a. består i at lytte til og adlyde de måder, hvorpå væren giver sig til kende på i det sagte, påpeger han, at der i den offentlige udveksling ligger en indbygget fare for at lade sig opsluge af selve udvekslingen på bekostning af lytningen. Når dette sker, udarter den kommunikative udveksling til *Gerede*, der bedst kan oversættes til “indholdsløst snak”. I læsningen af den senere Heidegger afdækkes en række forslag til, hvordan man mere direkte kan lytte til de måder, hvorpå væren tildrager som en unddragende afgrunden. Jeg foreslår at tænke den sene Heideggers refleksioner over *Geviert* ind i forskellige måder, hvorpå tavsheden spiller en rolle.

Læsningen af Derrida bruges til at supplere de heideggerske pointer, idet Derrida har et mere nuanceret analytisk blik for, hvordan de kommunikationsmaterielle og de intersubjektive relationer spiller betydningsdannende ind i de kommunikative relationer. Særligt fokuserer Derrida i disse refleksioner på, hvordan forskellige aspekter af tavshed på den ene side muliggør betydningsdannelse – men på en ukomplet måde. Tavsheden tvinger betydningsdannelsen til at have en grad af åbenhed ved sig, der giver rum for en manglende kontrol fra de agerende parters side. I sin grund forudsætter betydningsdannelsen således, at man som aktør gæstfrit inviterer den anden ind til at angå sig på en måde, der ultimativt kan føre til ens egen selvudslettelse.

Gennemgangen af Heidegger og Derrida viser, at tavsheden må tænkes ind i de kommunikative relationer som både rammesættende og udfordrende. Tavsheden skaber de rammer, som sprog og kommunikation kan foregå gennem, men den gør det ved at noget trækkes ud af den kommunikative horisont, og ved at blive bevidst om rammesætningen vinder man en evne til at tænke over, hvad der ligger udenfor rammen.

Eftersom tavsheden således sætter rammer for sproget, er det også vanskeligt at opsamle tavshedens virkemåde entydigt i sproget. Tavshedens virkning kan italesættes på utallige måder, men kun ved at tavsheden trækker sig tilbage på nye måder. En refleksion over tavsheden kan kun lade sig gøre, ved at

lade den unddrage sig, og derfor er der altid mere at sige om tavsheden. Dette bliver også hurtigt klart i Heideggers og Derridas refleksioner, der går i ganske mange forskellige retninger.

I et forsøg på at bringe nogle af disse indsigter i spil i forhold til at opkvalificere en refleksion over, hvordan tavsheden spiller en rolle i de kommunikative offentlige udvekslinger, viser jeg, hvordan man kan opsummere og uddrage nogle overordnede pointer, der kan tjene som et indledende forslag til, hvordan man kan blive bevidst om tavshedens måder at virke på i offentligheden. Opsummeringen bruges i de efterfølgende refleksioner over de demokratiske offentligheder.

Grundlæggende foreslår jeg i denne gennemgang, at man tænker tavsheden netop som et “udenfor” til sproget, men et “udenfor” på forskellige måder, og som et “udenfor” der dels er en grænse for tænkningen, men også en grænse, der peger udover sig selv. En bevidsthed om tavshedens rolle i betydningsdannelsen giver denne mulighed, fordi en sådan bevidsthed giver en bevidsthed om de åbne sprækker i sproget, der unddrager sig opmærksomhed i den almindelige anvendelse af sproget. En refleksion over tavshedens rolle tilbyder en refleksion over de måder hvorpå den etablerede betydningsdannelse er et produkt af, at væren har tildraget sig unddragende, dvs. hvordan den fremkommende betydningsdannelse kun har været mulig, fordi aspekter af væren træder tilbage, således at de fremdragne aspekter kan stå klart.

Der ligger således en dobbelthed i behandlingen af tavsheden i det følgende: På den ene side bliver det en pointe, at betydningsdannelse slet ikke kan finde sted uden tavshed. Tavsheden er altid på færde – i det mindste der, hvor der er sprog. På den anden side dukker der imidlertid også en kritisk pointe op ud af analysen. For selvom tavsheden altid er der, har den det med at unddrage sig opmærksomheden, og når man kommunikerer uden en sådan bevidsthed, *virker* tavsheden udenom vores bevidsthed eller opmærksomhed.

Det sidste er ikke i sig selv nødvendigvis problematisk, eftersom tavshed ikke nødvendigvis er et onde. Men i en deliberativt-demokratisk forstand er det imidlertid afgørende, at den offentlige kommunikative udveksling baserer sig på en kritisk refleksion, og da tavshedsstrukturer kan bruges til at befordre bestemte interesser i samfundet på bekostning af andre, er det afgørende også at have adgang til at reflektere over disse. En sådan refleksion kan ikke komme til at handle om at fjerne tavshedens betydning, men den bør som minimum give en mulighed for at de deltagende parter har mulighed for at være bevidste om, *at* det er relevant at reflektere over disse, og også *at* ingen gældende strukturer for tavshed er evigtgyldige. Diskursive hårdknuder kan modificeres ved at reflektere bevidst over tilgrundliggende strukturer for tavshed. Ligesom sådanne refleksioner omvendt også kan bruges til at indføre diskursiv modstand i tilfælde, hvor offentlig enighed synes at komme for let.

Et stykke af vejen kan sådanne kritiske refleksioner foregå i offentligheden, men det bliver en tilbagevendende pointe, at en del af den refleksion, der skal sikre kvaliteten af de offentlige kommunikative udvekslinger, med fordel kan foregå *udenfor* offentligheden. Kvaliteten af den offentlige kommunikative udveksling skal således ikke udelukkende måles på, hvor mange der deltager

i den. En stærk offentlig kommunikativ udveksling forudsætter at aktørerne holder pauser fra offentligheden.

At trække sig ud af den offentlige udveksling kan imidlertid være problematisk, eftersom den manglende tilstedeværelse risikerer at komme til en pris af manglende inddragelse i den politiske beslutningsdannelse. Dette er netop en af de rigtige pointer, der ligger til grund for fremhævelsen af (f.eks.) ytringsfriheden som et kernepunkt i demokratiet: Hvis man som borger ikke har mulighed for at blive hørt i den offentlige kommunikative udveksling, risikerer man, at beslutningsdannelsen ikke tager højde for de interesser og ideer, som man kunne have fremført.

Derfor kræver det mod at træde ud af den offentlige udveksling – et behov der ikke kan elimineres helt, eftersom det af naturlige grunde kan være svært at tage højde for synspunkter og indvendinger, der ikke bliver fremført. Behovet for dette mod kan dog mindskes ved at gøre opdyrkelsen af bevidsthed om tavshedens produktive rolle til en eksplicit opgave i den offentlige kommunikative udveksling. Jeg ender derfor med at foreslå, at traditionelle tanker om pressefrihed, ytringsfrihed, informationsfrihed, forsamlingsfrihed, religionsfrihed, osv. suppleres med et ekstra hensyn: Det frugtbare demokrati, hvor man træffer de mest hensigtsmæssige beslutninger til gavn for flest mulige forudsætter en særlig form for frihed: *Tavshedsfriheden*.

Tavshedsfriheden skal tænkes som en frihed i traditionel forstand: En *negativ* frihed til rent faktisk ikke at deltage, og en *positiv* frihed, der faciliterer at fraværet fra offentligheden er reelt muligt. Men også en frihed der skal tænkes som en *opgave* for den enkelte. Hvis pausen skal få en værdi for den offentlige kommunikative udveksling, bør det ikke være en pause, som bruges til at *forholde* offentligheden viden og synspunkter (hvilket jeg med Kierkegaard kalder *dæmonisk* tavshed) men derimod en pause, der bruges til at give rum for tilværelsens kompleksitet (hvilket jeg kalder *guddommelig* tavshed), således at man kan vende tilbage til offentligheden som en nødvendig besværlighed, der nuancerer og komplicerer den offentlige kommunikative udveksling, hvorved nye diskursive horisonter må bringes i spil.

Lad tavsheden komme frem i lyset – et paradoks

Målet med denne bog er at bringe tavsheden frem i lyset. På et filosofisk plan viser jeg, at dette er en vedvarende opgave, for selvom tavsheden i visse sammenhænge er åbenlyst påtrængende, spiller tavsheden også en rolle i mange sammenhænge, hvor den unddrager sig en bevidst refleksion.

Tavsheden spiller en stor rolle i mange facetter af den menneskelige tilværelse, og det er ikke muligt at få alle disse facetter frem i herværende sammenhæng. I den akademiske litteratur har tavsheden typisk været italesat i forhold til religiøse og kunstneriske sammenhænge. Også i forhold til det felt, som jeg har valgt at fokusere på her, nemlig tavshedens rolle i forhold til *demokratiske* problematikker, kan man sige, at tavsheden har spillet en vis rolle, men dette har typisk været en *negativ* rolle, hvor tavsheden har været noget, der skulle modvirkes. Denne opfattelse nuancerer jeg,

idet jeg påviser, at offentlige demokratiske udvekslinger ikke er mulige uden et grundlag af tavshed. Derfor er det forsimplet at tænke tavsheden som en udfordring for demokratisk offentlighed.

Denne forsimplede forståelse af forholdet mellem demokrati og tavshed, hævder jeg, stammer fra tavshedens unddragende måde at tildrage på. Udover den filosofiske pointe om at forstå tavshedens virkemåde, argumenterer jeg derfor for, at der også ligger en mulig *demokratisk* gevinst i at få tavsheden frem i lyset: For når ikke man er opmærksom på tavshedens måde at virke på, risikerer man, at den kører om hjørner med én – den former de offentlige udvekslinger på måder, man ikke er bevidst om. Derved stækkes den kritiske refleksion, der er afgørende i den demokratiske deliberation.

Bevidstgørelsen om tavshedens rolle fremviser i demokratisk forstand derfor en række opgaver. For det første en diskursanalytisk opgave, der handler om at dykke ind i måderne hvorpå tavsheden strukturerer sproget, de kommunikative medier, de kommunikative relationer. Dette arbejde handler om at opsøge de aporetiske problematikker, som nødvendigvis former kommunikationen. Apories man er nødt til at forholde sig til, samtidig med at man ikke kan forholde sig adækvat til dem (fordi de rummer modstridende spændingsfelter). Men det er også en opgave, som ikke nødvendigvis håndteres bedst *indenfor* den offentlighed, som skal drage nytte af analyserne. For at give rum til analyserne, er det også en påtrængende opgave, at den enkelte holder pauser fra sin deltagelse i de offentlige udvekslinger. Man får ikke nødvendigvis den bedste deliberative offentlighed ved hele tiden at bidrage aktivt til den. Endelig kan det også tænkes som en opgave for medieprofessionelle, at facilitere en refleksion over det påtrængende ved pauser fra offentlig deltagelse.

Skal man trække ovenstående pointe ind i traditionelle demokratiske begreber, kan man sige, at samlet set sigter mit forslag mod at genoprette en balance mellem tankefrihed og ytringsfrihed. Traditionelt har disse været tænkt som to sider af samme sag, ideen har været at ytringsfriheden har handlet om at give rum for, at tankefriheden kan blive demokratisk frugtbar. Man kan sige at ytringsfriheden har været tænkt som den offentlige udgave af tankefriheden. Denne tænkning afvises ikke fuldstændigt af analyserne i herværende bog, men den nuanceres, idet det påvises at ytringsfriheden, gennem sin indfældethed i de pragmatiske betingelser for kommunikativ handlen, rummer en nivellerende tendens på tænkningen. Jo stærkere tænkningen må indordne sig under at kunne få en kommunikativ legemliggørelse, des mere må den også indordne sig under en fælles horisont med de andre, der indgår i de kommunikative relationer. Det ligger der naturligvis også en form for (tanke)frihed i at kunne gøre, men jeg argumenterer for, at dialektikken bliver mere frugtbar, hvis den enkelte formår at tilføre den offentlige udveksling en modstand i forhold til kommunikativ konsensus. Selvom konsensus i deliberativt-demokratisk forstand må være endemålet, er det vigtigt, at vejen frem mod konsensus er besværlig, fordi besværlighederne vidner om og inviterer til refleksion over de aporetiske grundlag for kommunikationen og beslutningerne.

Selvom bogen således kan siges at udpege nogle problematiske forhold ved ytringsfriheden i forhold til tankefriheden, er det ikke mit ærinde at advokere for, at de juridiske grænser for ytringsfriheden bør strammes. Løsningen på problemerne ved ytringsfrihed ligger ikke i at forhindre

ytringsfriheden. Analysen af, at tankefriheden har brug for en stærk ytringsfrihed for at kunne få politisk betydning, er rigtig. Hvis man forsøgte at befordre tankefriheden ved at fjerne ytringsfriheden, ville man for det første have misforstået en række pointer i herværende bog. For det andet ville man også på et pragmatisk plan have den helt åbenlyse udfordring, at eventuelle resultater af tankefriheden kunne få vanskeligt ved at blive kendt af andre end tænkere selv. Også her gælder, at tankefrihed og ytringsfrihed på den ene side forudsætter hinanden – samtidig med at de også lægger hindringer i vejen for hinanden.

I sidste ende bliver resultatet af analyserne i herværende bog derfor et forslag om, at den deliberative korrektion af en mere individualistisk-liberal tænkning, selv korrigeres tilbage mod en større bevidsthed omkring den enkelte. Ligesom der er en korrekt pointe i den deliberative påpeging af, hvordan individet på lange stræk er defineret gennem det fællesskab, som det lever gennem, er det også rigtigt at fællesskabet forudsætter, at man gæstfrit inviterer fjenden indenfor.

Denne “fjende” kan et godt stykke af vejen godt tænkes som det autonome individ, der stod frem fra oplysningstiden. I herværende bog har jeg imidlertid argumenteret for, at denne forståelse ikke slår til. Man misforstår forholdet mellem den enkelte og fællesskabet, hvis man tænker fællesskabet som en pulje af individuelle *bidrag*. Den enkeltes bidrag er, som de deliberative tænkere påpeger, i høj grad formet af normerne for *Verständigung*. Disse kan naturligvis udfordres, men for at dette skal ske, må man arbejde med strukturerne for tavshed. De offentlige kommunikative udvekslinger har brug for at blive udfordret af, at den enkelte trækker sig ud af fællesskabet, opdyrker en forskellighed, der ikke lader sig rumme i fællesskabet, og herefter genindtræder i fællesskabet.

Man skal ikke være naiv og tro, at dette står den enkelte frit for. Træder man ud af fællesskabet, ligger der en åbenlys risiko for at blive den *irrelevante* anden, den tavse anden, som de andre glemmer, fordi man ikke bliver hørt. Derfor kræver det mod at træde ud. Behovet for dette mod kan dog mindskes ved at gøre opdyrkelsen af bevidsthed om tavshedens produktive rolle til en eksplicit opgave i den offentlige kommunikative udveksling. Jeg har i herværende bog givet en række forslag til, hvordan dette kunne se ud. Disse er naturligvis blot indledende skridt, der givetvis kan (og bør) tage mange andre former.